

Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: the making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*,
BRILL, Leiden & Boston, 2010, 224 shf.
ISBN. 978 90 04 18576 0.

Meltem Toksöz'ün bu çalışması, özellikle 1830'lu yıllardan itibaren büyük bir sosyo-ekonomik dönüşüm geçiren Çukurova bölgesi üzerine yoğunlaşmaktadır ve Adana-Tarsus-Ceyhan-Mersin ekseninde, bölgenin tarımsal üretiminin gelişimini ve uluslararası ticarete eklenme sürecini çok katmanlı olarak ele almaktadır. Bu noktada "çok katmanlılık" Toksöz'ün çalışmasında özel bir önem arz etmektedir. Toksöz, Osmanlı tarih yazımında, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin tanımlanması için kullanılan "bağımlılık" ve "dünya ekonomisine yabancı tüccarlar aracılığıyla eklenme" gibi temel kavramların yeniden ele alınmasını önermektedir.¹ Çalışmada tek bir faktörden ziyade karmaşık etkileşim dinamiklerinin, özellikle de yerel güç odaklarının (tüccarlar, konargöçerler, göçmenler, köylüler, yabancı sermayedarlar) merkez-çevre ilişkilerinin, Tanzimat reformlarının, toplumsal tabakaların ekonomik-siyasi davranışlarının ve nihayet Avrupa ve Amerika merkezli ticari ilişkilerin bir Osmanlı bölgesinde tarımsal üretimi ve politik yapıları nasıl şekillendirdiği başarılı biçimde tasvir edilmektedir. Böylesine bir tasvir, aslında sadece Çukurova ekseninden bölgesel ekonominin yerel faktörler ve imparatorluk dinamikleriyle şekillendirilmesini değil; aynı zamanda Tanzimat reformlarının Osmanlı taşrasında konargöçerlere, tüccarlara, göçmenlere ve yabancı yatırımcılara çok geniş bir manevra alanı yaratıp bu bölgesel ekonomiyi hukuki ve politik olarak desteklemesini de içermektedir. Bu yüzden Toksöz'ün çalışması, bize 19. yüzyıl Osmanlı dünyasının değerlendirilmesinde kullanılan "merkez-taşra, yerel-imparatorluk, Tanzimat öncesi-sonrası, toprak reformu öncesi-sonrası" gibi ayrımların ötesinde değişkenler sunmaktadır. Eserin birçok yerinde vurgulandığı üzere Toksöz, tarihsel kopuşlardan ziyade devamlılıklar üzerinde durmaktadır ve tam da bu yüzden klişeleşmiş ayrımlar yerine uzun dönemli değişkenlerle 19. yüzyıl sonu Çukurova'sının incelenmesi özellikle erken modern dönemden yapıların nasıl dönüştüğünü görmek açısından çok önemlidir.²

1 Bağımlılık ve eklenme süreçlerinin iyi bir özeti için, Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, SUNY Press, 1988, ss. 18-25.

2 Çok katmanlı dinamikler, erken modernlik ve modernlik üzerine eleştirel bir analiz için, Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "Historiography in West Asian and North African Studies since Sa'id's Orientalism," *History After the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies*, ed. Arif Dirlik, Vinay Bahl, Peter Gran içerisinde, Rowman & Littlefield, Oxford, 2000, ss. 67-85.

Meltem Toksöz tarafından kullanılan Osmanlı arşivi ve yabancı arşiv kaynakları³ bizlere 19. yüzyıl Osmanlı taşrasının bu ayrımların dışındaki değişkenlerle incelendiğinde, Osmanlı merkezileşme ve modernleşmesi, Tanzimat reformları ve Osmanlı ekonomisinin dinamikleri gibi temel konular ile ilgili yeni araştırma sahalalarının yaratılabileceğini de kanıtlamış olur. Metodolojik olarak düşünüldüğünde, Eugene Rogan'ın *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire, Transjordan 1850-1921* adlı eserinin Çukurova özelinde okunması olarak görülebilecek bu eser, Rogan'ın temel problematikleri olan merkezileşme ve çevre-merkez ilişkilerinden çok daha fazlasını bizlere sunmaktadır. Meltem Toksöz'ün çalışması aslen, Beshara Doumani'nin Nablus ve Dina Rizk Khoury'nin Musul üzerinden anlattığı erken modern dönem Osmanlı yerel dinamiklerinin modernlik kavşağında hangi biçimlere büründüğünü anlatmaktadır. Son yirmi beş yılda Osmanlı tarih yazımında, merkez-taşıra ilişkisini bölgesel ticarileşme ve yerel güç ilişkileriyle yeniden yorumlayan çalışmaların büyük ölçüde 17. ve 18. yüzyıllara odaklanmış olması sebebiyle bu çalışma, özellikle uzun dönem Osmanlı sosyoekonomik dinamiklerine bakan tarihçiler için oldukça önemli bir anlatıdır.

Bu anlamda Toksöz'ün çalışması oldukça önemli görülmelidir. Bununla birlikte yukarıda bahsedilen çok katmanlı dinamiklerin bir bölge üzerinden anlatılması, yöntemsel olarak Toksöz'ü, 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi, Fırka-ı Islahiye Kanunu ve yabancı tüccarların Osmanlı ekonomisine entegrasyonu gibi tarihçiler tarafından devamlı iki kutup etrafında tartışılan konuların kısıtlayıcı etkisinden de kurtarmış görünmektedir. Toksöz tarafından Çukurova örneğinde çok detaylı bir şekilde gösterildiği üzere, Osmanlı Çukurova'sının 19. yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşüm tek bir faktörle açıklanamamaktadır. Yine Toksöz tarafından başarılı biçimde gösterildiği üzere, Çukurova gibi en azından coğrafi olarak görece bir bütünlük arz eden bir bölgede bile Osmanlı tarım ekonomisinin gelişimi ve yerel güçlerin etkileşimi oldukça farklılık göstermektedir. Örneğin Ceyhan bölgesindeki toprak sahipliği, tüccar sermayesinin yatırım alanları, Adana-Tarsus havzasından ciddi anlamda farklılaşmış olarak görülmektedir. Bu tür bir farklılaşmanın ortaya konulması, bizleri Osmanlı tarımının 19. yüzyıl boyunca farklı bölgelerde, farklı dinamikler geliştirdiği fikriyle yüzleştirmektedir ki bu anlamda genel kalıp olarak kullanılan Osmanlı dünyasında ortakçılık, çiftlik ve küçük toprak sahipliği kavramlarının tüm bölgelere uygulanmasının sorgulanması gerekir. Bu anlamda Toksöz tarafından bu sorgulamanın yapılmadığı görülmektedir. Çalışmada Çukurova bölgesindeki ortakçılık ve büyük toprak sahipliği mekanizmalarının anlatıldığı bölümde, oldukça soyut bir ortakçılık, büyük çiftlikleri kavramlarıyla

3 Bu noktada özellikle Almanca kaynakların eserde son dönem Osmanlı toplumsal tarihinin analizinde çok nitelikli bir şekilde kullanıldığını vurgulamak gereklidir. Çoğu zaman diplomatik ilişkiler ve büyük yatırımlar çerçevesinde kullanılan bu kaynaklar Osmanlı toplumundaki sosyal dinamiklerin incelenmesi için de çok faydalı bilgiler sunmaktadır.

karşılaşılmaktadır. Oysaki böyle bir çalışmada, Çukurova özelinde bu yapıların nasıl işlediği ve nasıl dönüştüğü gibi konuların ele alınması gereklidir ve bunun sonucunda bu yapıların tek bir sisteme işaret etmediğinin gösterilmesi bu konudaki fikirlerin zenginleşmesini sağlayabilir. Aslında bu verisel eksiklik Toksöz'ün çalışmasında yer alan daha büyük bir sorunla ilişkilidir.

Toksöz tarafından 19. yüzyıl sonunda Çukurova'da pamuk üretiminin, belli bir sosyal sınıfın değil tüm toplumun meselesi olduğu; tarımın ticarileşme sürecine tüm grupların katıldığı belirtilse de bu çalışmadaki anlatıda küçük köylülük, orta köylülük ve bu grupların dünyası hakkında çok az bilgi bulunabilmektedir. Çalışmada, bu kesimin ortakçılık mekanizmalarına nasıl ikna olduğu, bunu nasıl işlettiği, kredi odaklarıyla etkileşimleri gibi konulara çok az değinilmektedir ve bu gruplar ancak büyük çiftlik sahipliği ya da kredi mekanizmalarının işlerliği meselelerinde tüccarları ve büyük toprak sahiplerini ilgilendirdiği ölçüde karşımıza çıkmaktadır. Bu haliyle, Toksöz tarafından aksi iddia edilse de, Çukurova'daki tarımsal ticarileşme ve yerel ekonominin gelişiminin motoru olarak tüccar sınıfı ve sermaye sahiplerinin olduğu izlenimi ağır basmaktadır. Ticarileşmenin küçük köylü üzerindeki etkisi iltizam ve kredi-borç ilişkilerinde çok az incelenmektedir. Örneğin çalışmada, Çukurova bölgesindeki küçük köylünün, oluşturulan sandık sermayesinden yararlanmadığı ve bu kredi olanaklarının büyük toprak sahipliği lehine işlediği; bunun da büyük toprak sahipliğine etki ettiği belirtilse de çalışmadan bu süreç hakkında hemen hemen hiçbir bilgi edinilememektedir.

Bununla ilgili diğer bir sorun, yine Toksöz tarafından Çukurova bölgesinde 19. yüzyılın son on yılında pamuk etrafında gelişen endüstrileşme hikâyesinin anlatıldığı bölümde mevcuttur. Yerel ve yabancı faktörlerle birlikte Mersin limanının gelişimi ekseninde tekstil ve pamuğa bağlı olan endüstrileşme süreci, büyük ölçekli hidrolik presler, tarımsal aletler, çırçır ve iplik makinelerine indirgenmiş görünmektedir. Oysa 20. yüzyıl boyunca bile bölge kapsamındaki köylerde ve göçerler arasında varlığını sürdüren tekstile dayalı küçük çaplı kırsal endüstri mevcuttur, bu endüstrinin 19. yüzyıldaki gelişimi ve dönüşümü hakkında bu çalışmada hemen hemen hiçbir bilgi bulunamamaktadır. Yine çalışmada, özellikle İbrahim Paşa'nın inisiyatifiyle bölgede gerçekleştirilen ilk reform ve yatırımların kırsal endüstri ya da verlagssystem üzerine genel etkileri ve kırsaldaki tekstil endüstrisinin nasıl dönüştüğü gibi konular cevapsız kalmaktadır.⁴ Bu haliyle 1890'dan sonra Çukurova'da görülen endüstrileşme süreci, modernist bir perspektifle endüstriyel-tarımsal makineleşmeye indirgenmiş olarak görülmektedir.

4 Kırsal endüstrilerin ve fason üretim şekillerinin endüstri devrimi öncesi ve sonrasındaki devamlılık ve kırılmaları için, Daryl M. Hafter, *European Women and Preindustrial Craft*, Indiana University Press, 1995.

Toksöz tarafından 19. yüzyıl Osmanlı tarımındaki en önemli meselelerden biri olan iş gücü açığı uzun uzun irdelense de toprakta çalıştırılacak işçilerin hangi araçlarla bulunduğu ve işçi bulma mekanizmasının nasıl işlediği aktarılmamaktadır. Örneğin, 1832-1840 yılları arasında mevsimlik işçilerin bulunması ve tarım alanlarına yönlendirilmesi faaliyetinde elçibaşı olarak adlandırılan kişilerin varlığından söz edilmektedir; ancak “Bu elçibaşılar kimdir?”, “Orta köylülüğün Çukurova’da cisimleşmiş halleri midir yoksa bu kişiler özgün bir ticareti mi yürütmektedir?” gibi sorulara hem 1832-1840 yılları arasındaki dönemde hem de sonraki dönemlerde hiç değinilmemektedir. Kaynakların kısıtlayıcı etkisi de göz önünde tutulduğunda, çalışmada konar-göçer grupların yerleştirilmesi ve pasifize edilmesi meselelerine gösterilen ilginin, toplumun alt kesiminin ve köylülerin bu süreçteki dünyalarının anlaşılmasına gösterilmediği söylenebilir.

Toksöz burada haklılık payına sahiptir; zira çalışma esas itibarıyla konar-göçerler ve göçmenler üzerinde yoğunlaşmış durumdadır, bu sebeple bu iki gruba gösterilen özel ilgi köylülere ve yerleşikliğe geçip küçük köylülüğe dönen konar-göçerlere gösterilmemiş olabilir. Zira Toksöz tarafından hazırlanan bu değerli çalışma, yukarıda belirtilen eksik alanların araştırmacılar açısından ciddi bir araştırma sahası olduğunun da ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmanın gelecekteki araştırmalar için ortaya koyduğu diğer bir önemli nokta ise 19. yüzyıl Osmanlı liman kentleri üzerine yapılacak bir analiz sonucunda, hinterlandtaki dinamiklerin ve yine yereldeki mülkiyet ve güç ilişkilerinin, liman şehirlerinin ana karakterlerini belirlemede oynadığı rollerinin derinlemesine araştırılması gerektiğidir. Son zamanlarda yapılan birkaç iyi çalışma dışında,⁵ Osmanlı tarih yazımında şehirlerin özellikle de liman kentlerinin gelişimi hakkında literatür Avrupa merkezli, tekdüze, homojen bir hikayeye sıkışmış gibidir. Genellikle bu çalışmalarda, herhangi bir Osmanlı liman şehrindeki konsolosların sayısı, yabancı tüccarların kararları, bu tüccarların yerel dünyaya etkisi, limanın altyapı olarak gelişimi ve ihraç edilen tarımsal üretim miktarlarına değinilmekte ve bu verilerle liman şehrinin kapasitesi ve dinamikliği ölçülmektedir. Oysaki Toksöz

5 Birkaç öncü örnek için, Irene A. Bierman, R.A. Abou-el Haj and Donald Preziosi, *The Ottoman City and its Parts: Urban Structure and Its Parts*, Aristide Caratzas, New York, 1991; Eyal Ginio, “Migrants and Unskilled Local Workers in an Ottoman Port-City: Ottoman Salonica in the Eighteenth Century,” *Outside In: on the margins of the Modern Middle East*, ed. Eugene Rogan içerisinde, I.B. Tauris, London, 2002, ss. 126-148; Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler, *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, Routledge, London, 2011; Can Nacar, “Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle,” *Basılmamış Doktora Tezi*, Binghamton University, 2010.

*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

tarafından, çok başarılı bir şekilde, özellikle 1870'lerden sonra gelişen Mersin-Çukurova ilişkisinde gösterildiği üzere, Osmanlı liman kentlerinin gelişim parametleri, basit bir kent tarihine sığdırılmayacak kadar kırsal bölgelerle ve tarımsal alanla iç içe geçmiş durumdadır. Örneğin çalışmada detaylı olarak anlatılan Mavromatis ailesinin bölgeye gelişi, ailenin zenginleşip etki sahasını genişletmesi, tarım tüccarlarıyla ilişkiler kurması ve yatırım alanlarını genişletip kredi, tarımsal endüstri ve ticari yapıları şekillendirmesi bu iç içe geçmişliği çok iyi anlatmaktadır. Mersin, bölgenin tarımsal üretiminin ve değişen güç ilişkilerinin bir yansıması olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde büyük bir gelişme göstermiş; bu gelişme, özellikle kredi mekanizmalarıyla kendi art bölgelerinin yeniden tanımlanmasına kadar uzanan zincirleme değişimleri tarımsal üretime getirmiştir. Bu değişimlerin içinde giderek Osmanlı merkezile, daha sonra Cumhuriyet Ankara'sıyla, ilişkilerin bölge ekonomisi çerçevesinden yeniden tanımlanması ve Çukurova'nın uluslararası ticarete eklemlenmesi de vardır. Bu yüzdendir ki bu çalışma, sadece verimli bir Osmanlı ovasının 19. yüzyıl boyunca geçirdiği siyasi ve sosyal dönüşümleri göstermesi açısından değil; şehir-kırsal ikiliğinin ve ilişkilerinin Osmanlı tarihçiliğinde yeniden ele alınması açısından da yeni araştırma kapılarını aralamaktadır.

Yrd. Doç Dr. İrfan Kokdaş*

* İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü